

GÖK TANRI İNANCININ TÜRK İNANÇ SİSTEMİNDE YERİ VE MİMARİYE YANSIMALARI

THE PLACE OF GOK TENGRI BELIEF IN TURKISH BELIEF SYSTEM AND ITS ARCHITECTURAL REFLECTIONS

Şenay SAYIN ALSAN*

ÖZ: Türkler tarihsel süreç içerisinde, yaşadıkları coğrafyaya, yaşam biçimlerine ve siyasal görüşlerine uygun düşen dinleri kabul etmişlerdir. Eski Türk topluluklarının inanç sistemlerini Gök Tanrı, tabiat ve atalar kültü anlayışı şekillendirir. Pragmatik anlayış ile yaklaşacak olursak; Gök Tanrı inancı, atlı göçebe hayatı süren Türk kavimlerinin gelenek ve görenekleriyle örtüşerek yaşayış tarzları ile şekillenmiştir. Etnologlara göre Gök Tanrı, bozkır kültüründe din sisteminin merkezine yerleşmiş en önemli inanç sistemlerinden biridir. Bu inanca sahip olan Türkler Gök Tanrının Türk hakanlarına kut verdiğini ve Türk ırkını koruyarak yücelttiğine inanmışlardır. Türklerde millet kavramının oluşmasında inanç sisteminin önemli bir yeri vardır. Gök Tanrı inancı, çoğunlukla yer tanrısı, su tanrısı, ateş tanrısı gibi diğer doğa tanrılarıyla birlikte ilişkilendirilir. Evren tasarımlarındaki "Yeraltı" dünyası, üçlü tasarımın (gökyüzü, yeryüzü, yeraltı) en alt katmanıdır ve gök dünyanın aksine, kötü ruh ve tanrıların mekânıdır. Gök Tanrıyı inançlarının odak noktasına yerleştiren insan bu sayede doğayı anlamaya ve kontrol etmeye çalışmıştır. Gök Tanrı inancı pek çok inanç sisteminde dini ritüel ve törenlerin temelini oluşturmuştur. Türkler hiçbir zaman Tanrıyı insan biçiminde tasvir etmemişler, resim veya heykel olarak yapmamışlardır. Gök Tanrı inancının mekâna yansımaları ise, coğrafya, kültür ve tarihe göre çeşitlilik gösterir. Türk inanç sisteminde önemli bir yeri olan Gök Tanrı inancına göre Gök Tanrı, göğün tam merkezinde yer almaktaydı. Türk kozmogoni mitleri incelendiğinde, Türk tarihinin tüm dönemlerinde, kutsala daha yaklaşabilmek için tasarlanmış olan bir kozmik eksene rastlanmıştır. Bu eksen, Türklerin dini anlayışları ve evren tasarımlarındaki değişimlere bağlı olarak farklılık göstermektedir. Çadır, hükümdar köşkü ya da otağı, mezar yapısı, hükümdar şehri, kozmik ağaç, kozmik dağ, sütun veya ok gibi çeşitli semboller ile ifade edilmiştir. Bu makale, Türk inanç sisteminde Gök Tanrı inancının ve Türk Mimarisinde kubbe gelişiminde kozmolojik evren anlayışını içermektedir. Metodolojik olarak Türk inanç sisteminde Gök Tanrı inancı, Türk mimarisi üzerinde yansımaları üzerine yapılan akademik çalışmalar incelenmiş, ardından kozmolojik evren anlayışının Türk toplumunun mimari tercihleri üzerindeki etkisi üzerine odaklanılmıştır. Bu çerçevede, İslamiyet öncesi dönemden itibaren, Türklerde Gök Tanrı inancı ve mimariye yansımaları üzerine değişim ve dönüşümü analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda, Türk mimarisinde kubbe kullanımının kozmolojik evren anlayışıyla doğrudan ilişkili olduğu, kubbe formlarının çoğunlukla Gök Tanrı'nın evrensel gücünü sembolize ettiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gök Tanrı, Gök Kubbe, İnanç, Evren, Çadır

* Doç. Dr.-İstanbul Topkapı Üniversitesi Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Çizgi Film ve Animasyon Bölümü/İstanbul- senayalsan@topkapi.edu.tr (Orcid: 0000-0002-2437-4635)

ABSTRACT: *Turks have adopted religions throughout history that are compatible with the geography they lived in, their lifestyle, and their political views. The belief systems of the ancient Turkish communities are shaped by the understanding of the Gök Tengri, nature, and ancestor worship. From a pragmatic perspective, the belief in the Gök Tengri belief, has been shaped by the traditions and customs of the nomadic Turkish tribes who lived a horseback lifestyle. Ethnologists consider the Gök Tengri to be one of the most important belief systems at the center of the religious system in the steppe culture. Turks who believed in this belief system believed that the Sky God bestowed "kut" (divine favor) upon the Turkish khans and glorified the Turkish race by protecting it. The concept of "nation" in the Turks has an important place in the belief system. The belief in the Gök Tengri is often associated with other nature gods such as the earth god, water god, and fire god. The "Underworld" in the cosmological designs of the universe is the lowest layer of the tripartite design (sky, earth, underworld), and contrary to the sky world, it is the abode of evil spirits and gods. By placing the Gök Tengri at the center of their beliefs, humans have tried to understand and control nature. The belief in the Gök Tengri has formed the basis of many religious rituals and ceremonies. Turks have never depicted God in human form or made statues or paintings of him. The reflection of the Gök Tengri belief in space varies according to geography, culture, and history. According to the belief in the Gök Tengri in the Turkish belief system, the Gök Tengri was located at the very center of the sky. When examining Turkish cosmogonic myths, a cosmic axis designed to approach the sacred has been found in all periods of Turkish history. This axis varies depending on the changes in the religious understanding and cosmological designs of the Turks. It has been expressed through various symbols such as the tent, the ruler's pavilion or pavilion, the tomb structure, the ruler's city, the cosmic tree, the cosmic mountain, the column, or the arrow. This article includes the belief in the Gök Tengri in the Turkish belief system and the cosmological understanding of the universe in the development of the dome in Turkish architecture. Methodologically, academic studies on the reflections of the belief in the Gök Tengri in the Turkish belief system on Turkish architecture have been examined, and then the effect of the cosmological understanding of the universe on the architectural preferences of Turkish society has been focused on. In this framework, the change and transformation of the belief in the Gök Tengri and its reflection on architecture in Turks since the pre-Islamic period have been analyzed. In line with the findings, it has been observed that the use of the dome in Turkish architecture is directly related to the cosmological understanding of the universe, and the dome forms mostly symbolize the universal power of the Gök Tengri.*

Keywords: *Gök Tengri, Celestial Dome, Belief, Universe, Tent*

Giriş

Bu çalışma, Türk kültüründe Gök Kfubbe inancının ve sembolizminin tarihi, dini ve kültürel yaşam üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla seçilmiştir. Daha önceki çalışmalar genellikle Gök Kubbe inancının tarihsel ve dini boyutlarına odaklanmıştır, ancak bu çalışma Türk toplumunun günlük yaşamından sanata kadar geniş bir yelpazede nasıl bir etki yarattığını ele almaktadır. Aynı zamanda konuyu daha geniş bir perspektiften inceleyerek konunun önemi vurgulanmakta ve gelecek nesillere aktarılması gereken kültürel mirasın korunmasına yönelik katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Türklerin inançlarının şekillenmesinde buldukları coğrafyanın yanı sıra, Totemizm, Animizm, Naturizm, Zerdüştlük ve Maniheizm gibi inanç sistemlerinin de etkisi bulunmaktadır. Gök Tanrı inancı Türklerin kabul ettikleri tüm dinlerde etkisini göstermektedir.

Türkler İslamiyet'ten önce Gök Tanrı'ya inanmaktaydılar. Gök Tanrı evrenin ve tüm canlıların yaratıcısı idi. Özellikle bozkır kültüründe tüm kutsal varlıkların üzerinde kabul edilmiştir.

İslam öncesi dönemde Türklerin dini konusunda en önemli kaynaklar Arap, Çin ve Bizans kaynaklarıdır. Bu kaynaklar bütün Türk tarihini kapsamamaktadır ve kendilerinin dışında olan inanç sistemlerine genellikle "şirk" veya "kâfir" olarak bakmaktadırlar. Tarihsel açıdan da bu kaynaklar, İslamiyet'in yayılmaya başladığı ilk yıllara rastlamaktadır. Bu dönemlerde Türk boyları arasında farklı dinlere rastlanmaktaydı. Bir Türk boyu Budizm'i benimsemişken başka bir Türk boyu Gök Tanrı dinini seçtiği görülmektedir. Bu nedenle bir kaynakta rastlanan Türkler ile ilgili herhangi bir bilgiyi, bütün Türk boylarına mal etmemek gerekmektedir (Öztürk, 2013: 337).

Pek çok inanç sisteminde Gök Tanrı gökyüzünün ve evrenin yaratıcısı olarak kabul edildiğinden, Gök Kubbe gökyüzüyle ve dolayısıyla Gök Tanrı ile ilişkilendirilir. Gök Tanrı, sarayı olarak kabul edilen gökyüzünde oturur ve tüm evreni buradan yönetir. Bu düşünce pek çok kültürde ve coğrafyada temelde aynı olmakla beraber farklı ritüeller ile uygulanır. Ancak ortak nokta ise Gök Kubbenin, Gök Tanrı ile ilişkilendirilerek gökyüzünün en kutsal ve manevi özelliği olarak kabul edilmesidir. Gök Tanrı ve gökyüzüne yapılan tüm dini ritüeller bu inanç sistemini ve aynı zamanda gelenekleri de yansıtır. Bu nedenle tüm bu ritüeller, mekâna yansıyan semboller ve mitolojik unsurlar kültürlerin oluşmasında önemli bir rol oynar. İnsanın evren ile olan ilişkisini, geçmişten günümüze uzanan kültürel mirasını şekillendirir. Gök Kubbe, insanın gökyüzüne, Gök Tanrıya ve evrene olan saygısını sembolize eder. Mitolojide, sanatta ve mimaride evrende varoluşun ve kültürlerarası bağın güçlü bir halkasıdır.

Gök kelimesinin anlamını inceleyecek olursak; kutsal renk olarak kabul edilen, manevi kavram aynı zamanda yüce ışığın temsili sayılan gök rengi, maddi nesnelere rengini ifade etmek için kullandığımız mavi kelimesinin karşılığıdır. Gök Tengri ifadesinde Gök ilahi ışığı, Tengri kelimesi de maddesel manada gökyüzünü ifade etmektedir. Renk anlamında kullanılan "gök" kelimesinin ifade ettiği anlam, "mavi" kelimesinin ifade ettiği anlamdan farklıdır. "Mavi" kelimesi, maddi anlamda renkleri ifade etmek için kullanılırken, "gök" kelimesinin ifade ettiği renk, manevi bir anlam taşır. Örneğin, "alın siyah" ifadesi ile "alın kara" ifadesi farklı anlamlara sahiptir; aynı şekilde "gök gözlü" ile "mavi gözlü" ifadelerindeki anlam da farklıdır. Bu durum, "kırmızı", "al", "kızıl", "ak" ve "beyaz" gibi diğer renkler için de geçerlidir. "Gök" rengi; "ulu", "yüce", "kutsal", "İlahi" anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır ve aynı zamanda doğu yönünün de rengidir. Bu nedenle, "gök" rengi, doğuyu temsil etmektedir (Arpacı, 2010: 79).

Moğollar başta olmak üzere çeşitli kavimler tarafından "Tengri" kelimesinin kullanılması, Gök Tanrı inancının bu topluluklar arasında yaygın olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, "Tengri" kelimesinin gökyüzüne tapınma fikrinin bir yansıması olduğu söylenebilir.

Benzer şekilde, Herodot'un eski İranlıların bütün Gök Kubbe'ye taptıklarına dair bilgisi, Gök Tanrı inancının komşu halklar arasında da mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Çin'deki "Tien" kelimesi de doğrudan göğü ifade etmekte ve Gök Tanrı'sına işaret etmektedir. Fin grubuna mensup pek çok halkın, Gök Tanrı'dan bahsederken "Gök" kelimesini kullanmaları da Kuzey kavimlerinde "Gök" ve "Gök Tanrı" kavramlarının eş anlamlı olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu örnekler, Gök Tanrı inancının Kuzey kültürlerinde yaygın bir inanç sistemi olduğunu ve "Gök" kavramının bu kültürler nezdinde kutsallık ve tanrısallık fikrinin merkezinde yer aldığını kanıtlamaktadır. Böylece, Türk kültüründeki Gök Tanrı inancının bölgesel sınırları aşan evrensel bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır (Güngör, 1993: 359.)

Eski Türk inançlarında Tanrı-Tengri kavramını yazılı belgeler olarak Elegeş, Barlık, Yenisey yazıtlarının yanı sıra Göktürk yazıtlarından Bilgekağan, Kültigin ve Tonyukuk gibi Türk yazıtlarında yer almaktadır. (Duran, 2012:106).

Dinler tarihi araştırmaları, Neolitik Çağ'dan itibaren ortaya çıkan Gök Tanrı inancının, zamanla daha dinamik ve insana yakın kutsiyetler (hierophanie) kazanmasına paralel olarak, "Durağan Tanrı" (deus otiosus) halini aldığını göstermektedir. Gök Tanrı inancı, geleneksel Türk din tarihi içerisinde de önemli bir yer edinmiştir. Ancak bu süreç, dinler tarihi veya belirli bir toplumun dini tarihi içerisinde, tek seferlik gerçekleşen bir olay değildir. Aksine, değişen tarihsel ve sosyokültürel koşullar, bu inanç sisteminin her iki yönde de yeniden dönüşümüne neden olabilmektedir. Nitekim J. P. Roux, geleneksel Türk din tarihi bağlamında; Gök Tanrı inancının "deus otiosus" konumuna evrilmesini, imparatorlukların kuruluş ve dağılım süreçleriyle ilişkilendirmektedir. Hatta Yakutların Gök Tanrısı'nın büyük ölçüde "Durağan Tanrı" (deus otiosus) kimliğine bürünmüş olduğu gözlemlenmektedir. Geleneksel Türk din tarihi içerisinde, Gök Tanrı'nın, diğer dinlerin semavi ilahlarının kaderini paylaşarak "deus otiosus" durumuna girmesi, kutsallığın gökyüzünden daha aşağılara yayılması ve çeşitli etkilerle kişileştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda, Altay Türklerinde Gök Tanrı "Ülgen" olarak, Oğuzların "Çelep" veya "Çalap" olarak kullandıkları Tanrı kavramı ise Nesturi Hristiyanlığından esinlenmiştir. Kuzeybatı Moğolistan'daki Soyotlar'ın Tanrısı "Kayrakana", Yakutlar'ın Tanrısı ise Budist etkilerle "Ürüng Ayı Toyona" olarak dönüşmüştür (Güngör, 2002: 465).

Ayaş Kaan, Türk inanç sisteminde bulutsuz ve açık gökyüzünü temsil eden bir kavramdır. Kam ayinleri sırasında gökyüzüne aylar veya onu kişileştirmek amacıyla "Ayaş Kaan" olarak seslenilir. Bu hitap tarzı, özellikle kamların dualarında kullanılır ve gökyüzünün kutsallığı, saflığı ve temizliğini ifade eder. Ayaş Kaan'ın "bulutları yönlendiren tanrı" olarak tasvir edildiği de bilinmektedir. Ayrıca "Ak ayaş", "kök ayaş" ya da "kök tengere" gibi tabirler de gökyüzünün saflığını ve temizliğini anlatmak için kullanılır. Ayaş Kaan

adının daha çok Ülgen'e ve Altay'a yapılan ayinlerde geçtiği belirtilmektedir (Dilek, 2021: 31).

1. Gök Tanrı'nın Özellikleri

Gök Tanrı, her şeye hâkimdir ve tek dilek dilenecek, himayesine girilecek güçtür. Bu nedenle de Gök Tanrı adına adaklar adayarak, kurban kesmekte ve kurban hayvanı olarak da at tercih edilmektedir. Bozkır kültüründe atın önemi düşünülecek olur ise bölge insanları en kıymetli hayvanlarını Gök Tanrıya kurban etmekten çekinmemişlerdir.

Abakan Türkleri (Hakaslar), Gök Tanrı'nın çadırından bahsetmektedir. Dualar sırasında Gök Tanrı çeşitli yücelik sıfatları ile anılır. Tanrı, tüm evreni, yeri, göğü, ateşi, güneşi ayı ve yıldızları yaratan en yüce ruhtur, dünyanın düzenini, idaresini ve kaderini belirleyen varlık olarak kabul edilir (Radloff, 2008: 151).

Gök Tanrı inancında ibadet mekânına ihtiyaç yoktur. Cami veya kilise yerine gökyüzü, dağlar ve toprak ana mevcuttur. Bu bağlamda mavi gökyüzünden, ormandan veya dağlardan daha büyük bir ibadet mekânı inşa edilemez. Doğa zaten en görkemli ibadet mekân olduğu için, Tanrı'ya ulaşmak adına insan yapımı mekânlara gerek görülmez. Tüm evren yol gösterici olduğu için belli bir kitaba da ihtiyaç duyulmaz.

Altay ve Avrasya bozkırlarında yaşayan birçok Türk topluluklarında, Yakutların dünya görüşleri ve inançlarına ait tutumları yansımaktadır. Orhun Abidelerinde; Türklerin başarı ve zafer kazanmalarını sağlayan ve onları kötülüklerden koruyan Gök Tanrı'nın adının sık sık tekrarlandığını görülmektedir (Diyarbakirli, 1972: 69).

Görevleri bakımından Türk Tanrılarını şu şekilde sınıflandırabiliriz. İlkel yaratıcı gök tanrıları, kötülük ve iyilik yapan tanrılar, yer altı tanrıları, fırtına, gök gürültüsü, yağmur, şimşek adalet, savaş, hastalık, ölüm, güzellik tanrıçaları, cehennem tanrı ve tanrıçaları, kahraman, kozmik varlıklarla temsil edilen tanrılar, hayvanların, bitkilerin, çobanların, bereket, bolluk, mevsim, su, deniz, orman, dağ, nehir, demir, maden, ateş tanrıları ve bölgelerin koruyucu tanrıları (Uraz, 1992: 41).

Türklerin Yaratılış destanlarında kuvvet dengesi, hep Gök Tanrısı lehinedir. Daha doğrusu tesirlere rağmen, monoteizme doğru gitme isteği, ya da eski bütün dış monoteist düşüncelerden kurtulamama sıkıntısı, kendisini açık olarak gösterir (Ögel, 2010: 427).

Eski Türk Panteonunda en büyük Tanrı Gök Tanrıdır. Gök Tanrı tüm evreni kaplayan, değişmeyen bir dünyaya hükmedendir. Bu nedenle insanlar üzerinde güven uyandırır. Değişen dünya yalandır ve güven vermez. Tektir, eşi ve benzeri yoktur, yenilmezdir. Tüm evrenin yaratıcısıdır. İnsanları felaketlerden koruyan, zafer kazanmalarını sağlayan, yaşama karar verendir. Ölüm Tanrı'nın isteği ile gerçekleşir. Gök Tanrı sadece yaratıcı olmakla kalmaz aynı zamanda da ahlaki olarak toplumun düzenini sağlar. Kâinatı yaratan ve insanları çoğaltandır. Toprağın veriminden, hayvanların

çoğalmasına kadar O sorumludur. Maddesel bir varlık değildir, her şeyi görür, insanların kaderini tayin eder, iyileri ödüllendirir, kötülere ceza verir.

Eski Türk inancına göre; Gök Tanrı antropomorfik (insan biçimli) özellik taşımaz. Türklerin Gök Tanrı inancında Gök Tanrı'nın eşi benzeri yoktur insanlara yol göstericidir. Kudret sahibidir, aynı zamanda cezalandıran ve mükâfatlandırandır ve sonsuz itaate edilmesi gereken yüce varlıktır.

Eski Türkler kaza ve kadere inanır, bir işin Tanrının rızası ile olabileceğine, iradesinin üstünlüğüne inanırlar, her işte onun rızasını almaya çalışırlardı. Tanrının istediği şekilde yaşarlardı. Türk Tanrısı olarak da nitelendirdikleri Gök Tanrı aynı zamanda tüm dünyanın da yaratıcısıdır. Tanrı Türkleri düşmanlarından korumakla kalmaz, aynı zamanda dünyanın düzenini de onlara vermişti. Nedeni ise Türklerin başında Gök Tanrı gibi kutsal bir sülalenin temsilcileri bulunmaktaydı (Güngör, 1996: 62).

2. Türkistan'da (Orta Asya'da) Gök Tanrı inancı

Çin kaynaklarından edinilen bilgiler doğrultusunda, Eski Türk kavimlerinin çoğunda Gök Tanrı inancının etkin olduğu bilinmektedir. M.Ö. II. Yüzyılda Hun Türklerinin de Gök Tanrı inancına sahip olduklarını yine Çin kaynaklarından öğrenilmektedir. Gök Türk İmparatorluğunun yönetiminde yer alan Türk kavimlerinin Gök Tanrı inancına sahip olduğunu ve yaşamlarını bu doğrultuda sürdürdüklerini bırakmış oldukları yazıtlardan iletilmektedir. Yazıtlarda adı geçen hakan ve beyleri, Türk milleti için yapılanlardan dolayı minnet ve şükranlarını sunmaktadır. Gök Tanrı Hakanların tahta çıkaran, kötülüklerden koruyan ve zafer kazandırandır. Hakan ve beyler kazanmış oldukları başarıları anlatırken her zaman, tanrının inayeti ile demeyi unutmazlar (İnan, 1976: 16).

Şamanist inanca göre dağ kültü Gök Tanrı kültürle birlikte yer almıştır. Dağ, yer-su ruhlarının en önemli temsilcisidir. Hunların eski vatanı olan Yeni-si-şan veya Şan-din-şan sıra dağlarında yer alan Han-Yoan Dağı Gök Tanrıya kurban kesilen dağdı. Aynı zamanda Gan-Tsuan-Şan dağı Hunlar tarafından kutsal olarak kabul edilen dağlardandı. Hun hakanları Çin ile yapmış oldukları sözleşmeleri teyit etmek için, yüksek dağ tepelerine çıkarak Gök Tanrıya kurban sunarlardı. Hunlar devrinden Altaylara kadar devam eden şaman ayinlerinden, Gök Tanrı kültürle dağ kültürünün birbiriyle yakın ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Altaylı Şor ve Belterler Gök Tanrıya kurbanlarını sunmak üzere yüksek dağ tepesine çıkarlardı. Bu törene tengere tayıg, tanrı gök kurbanı denilirdi (İnan, 1986: 48-49).

İskitler ile eski Türk dini inancı arasında bir paralellik kurulacak olursa, inancın temelinde Gök Tanrı inancı olduğu söylenebilir. Bu inanç özellikle bozkırların doğusunda yaşayan İskit topluluklarında daha sık görülmektedir. İskitlerin doğusunda yaşayan Saka tigrakhauda, yani ok şeklinde sivri başlık giyen Sakalarla Massagetlerin aynı olduğu bilinir. Heredotos Massagetlerin dini inancı hakkında, taptıkları tek tanrının güneş olduğunu ve ona at kurban ettiklerini söyler. Anlamı ise tanrıların en hızlısı

Güneş ve en hızlı hayvanı taktim etmektir. Buradan şu sonuç çıkarabilir; çoktanrılı olmayıp, Heredot tarafından belirtilen güneşin gök olabileceği anlaşılabilir. Eski Türk inançlarında Gök Tanrı için başta at olmak üzere çeşitli hayvanlar kurban olarak sunulmaktaydı. Güneş ve Ayın, gök ile ilgili şimşek, gök gürültüsü gibi olayların Gök Tanrı ile ilişkisi mevcuttu. Massagetlerde tek tanrı inancı Gök Tanrı ile bağlantılı olarak Güneş, Ay ve Yıldızlar gibi gök cisimlerini de kapsamaktaydı (Tarhan, 2013: 22-23).

Kaşgarlı Mahmut'unda ifade ettiği üzere, Hunlar Gök Tanrı'ya inanıp yaratıcılarını Tengri kelimesi ile ifadelendirmektedirler. Aynı şekilde Göktürkler de Tengri olarak geçmektedir. Tonyukuk Kitabesinde Türk Tanrısı kavramı bulunmaktadır. 763 yılında Mani dinini kabul eden Uygurlar Tanrı kelimesinin başına Kün, Ay ve Künay kelimelerini ekleyerek Kün Tengri, Ay Tengri, Künay Tengri kavramlarını meydana getirmişlerdir. Kaşgarlı Mahmut, Türklerin ağaç, dağ gibi yüce görünen her şeye Tengri olarak isimlendirdiklerini söylese de Tanrı kelimesi Türkler tarafından sadece Gök Tanrıya ithaf edilmiştir (Güngör, 2002: 464).

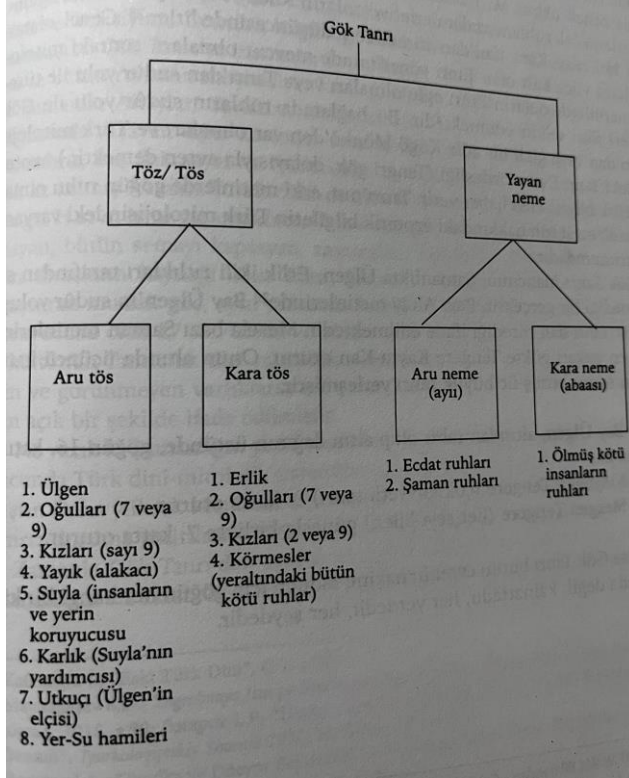
Eski Türk inançlarında Kök Tengri inancında, Kök kelimesi yüceliği ve büyüklüğü ifade eder. Bu nedenle Kök Tengri din sisteminin merkezinde yer alıp, bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak görülmektedir. Bütün Türk kavimlerinde ortak inanç Tengri tegdir, yani Tanrı tektir ve sadece kendine benzer. Bu nedenle kurban sunulan en yüce ve en kutsal varlık Kök Tengridir. Yine Türklerin tek bir Tanrı inancına sahip oldukları ve at, koyun, inek gibi hayvanları kurban ettiklerine Bizans kaynaklarında da rastlıyoruz. Kök Tengri kavramı Tanrının semavi kavramından da ileri gelmektedir. Bu yüzden de Tanrı en büyük iktidar sahibidir. Bu bağlamda tüm ilim insanları, Gök Tanrı inancını bütün Türklerin ana kültürü olarak isimlendirmiştir (Gömeç, 2019: 107).

Hunlardan sonra Orta Asya'da egemenlik kuran çeşitli sülaleler hakkındaki Çin kaynaklarında, bu toplulukların da Gök Tanrı'ya, yer-suya, güneşe ve aya kurban sunduklarına dair bilgiler yer almaktadır. M.Ö. II. yüzyılda ortaya çıkan Toba sülalesinin döneminde de Hunlara ait kültürler devam ettirilmiştir. Tobalar, Siyenpi geleneği uyarınca, ilkbaharın ilk ayında doğu yönündeki tapınakta Gök Tanrı'ya ve atalara kurban sunarken; sonbaharın ilk ayında da Gök Tanrı'ya dini törenler ve kurban ayinleri düzenlemekteydiler. Bu veriler, Orta Asya'daki farklı Türk ve Moğol sülalelerinin, Gök Tanrı inancını ve ona yönelik ritüelleri uzun süre devam ettirdiklerini göstermektedir. Bununla birlikte, Toba sülalesinin Siyenpi geleneğinden etkilenerek yaptıkları törenler, Gök Tanrı kültürünün bu bölgedeki varyasyonlarını da yansıtmaktadır. Dolayısıyla, Gök Tanrı inancı Orta Asya halklarının dini yaşamında önemli bir yer tutmaya devam etmiştir (İnan, 1983: 3).

Orhun Yazıtlarında da Gök Tanrı inancının esasları yer almaktaydı. Kitabelerde kağan ve beylerin, Türk milletine bahsettikleri yardımlardan dolayı Tanrıya minnetlerini sundukları ve siyasi hakimiyetlerinin temeli

olarak Tanrıyı gördükleri yazılmaktadır. Tanrının inayetiyle düşmanlar yenilerek devlet haline gelinmiştir. Kitabenin bazı bölümlerinde bizzat Türk Tengrisi tabirine de rastlanır, bu aynı zamanda milli kimliği de ortaya çıkarır (Gömeç, 2019: 109).

Tanrıcılık dini mitolojik sisteminde çok taraflı ve çok fonksiyonlu ruhların üstünde Orhun-Yenisey abidelerinde adı geçen, milletin, devletin ve kağanın koruyucusu olan Gök Tanrı durur. Tanrıcılık sisteminin hiyerarşisi aşağıdaki şemada gösterilmiştir (Bayat, 2007: 225).

Görsel 1. Gök Tanrı İnancı Sisteminin Hiyerarşisi (Bayat, 2007: 225).

Tüm Türk kavimleri göz önüne alındığında, Ural-Altay topluluklarında Gök Tanrı inancının diğer kavimlerden daha özgünlüğünü koruduğunu söylenilebilir. Ural-Altay kavimlerinin Gök Tanrı için kullandıkları isim ve sıfatlar, ne kadar değer verdiklerini yaratıcı ve hâkim olarak kabul ettiklerinin bir göstergesidir. Türk kavimlerinde Gök Tanrı yaratıcı ve tek hâkim gibi temel özelliklerini korumakla beraber aynı zamanda farklı şekillerde kendini gösterdiği de bilinmektedir. Sözelimi; Tunguzlarda Gök Tanrı göğün derinliklerine çekilmiştir ve insan faaliyetleriyle ilgilenmemektedir, buna karşılık Yakutlarda Gök Tanrı yedinci göktedir ve her şeyi kontrol altında tutmaktadır (Aydın, 1997: 7-8).

W. Koppers bu inancın eski bozkır kavimlerinin sosyal ve ekonomik hayatlarıyla doğrudan bağlantısı olduğunu belirtmektedir. Din tarihçisi M. Eliade de Orta Asya toplulukları için, Gök Tanrı inancının karakteristik bir

sistem olduğunu belirtmektedir. Türk tarih ve kültürü üzerine önemli araştırmalar yapan R. Giraud ise, Gök Tanrı inancını doğrudan doğruya Türklerin ana kültürü olarak nitelendirmiştir (Kafesoğlu, 1980: 56).

Eski Türk inançlarına göre, Gök Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi kağandır. Türk kağanı ülkeyi Tanrıdan kut alarak onun adına yönetmektedir. Eski Türkçede "kutsal-mukaddes" anlamlarında karşımıza çıkan "Kut" Tanrı-Tengri tarafından verilir ve alınır bir özelliktir. Altay ve Yakut Türklerine göre ruh ve kut aynı anlamda kullanılmaktadır. Eski Türk kültüründe hakanları, kağanları tahta çıkararak güç Gök Tanrı'dır. Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında yer alan "Ben ki Tengri'ye benzerim Tengriden geldim, Tengri tarafından görevlendirildim, Tengrinin buyruğuyla kağan oldum, sana bir kağan verdim" şeklindeki ifadelerinin yanı sıra "Tengriteg Tengride olmuş Türk Bilge Kagan/Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı" ifadesi Gök Tanrı'ya çok güçlü vurgu yapıldığını göstermektedir (Duran, 2012:107).

Türkler İslamiyet'i kabul edene kadar, kendi yaşam tarzlarına en uygun olan Gök Tanrı inancını benimsemişlerdir. Yaylak-kışlak kültürünü benimseyen Türkler için Tanrı daima gökte onlarla birlikte idi. Tanrı dünyayı yönetebilmesi için Türk hakanını tahta oturatarak, tüm ülkeyi korumuştur. Halkta buna karşılık olarak hakanın buyruklarını yerine getirirdi. Devletin devamlılığı milletin hakana bağlılığı ile sağlanırdı. (Tansü ve Öztürk, 2020: 21).

Tek Tanrı inancı, Eski Türklerin ataerkil büyük aile yaşam biçimine ve devlet teşkilatına tamamen uygundur. Gökte ve yerdeki düzen, Türk devlet teşkilatı ile sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirini tamamlar. Gök ve güneş mutlak hakimdir. Yeryüzünde nasıl aile başkanına itaat ediliyorsa, yıldızlar ve tabiat güçleri de Gök Tanrıya itaat etmek zorundadır. Yine aynı şekilde yeryüzündeki devlet düzeninde de asilzadeler hükümdarlara, aile fertleri de aile başkanlarına bağlıdırlar. Eski din inançlarında da aynı düzenden bahsetmek mümkündür. Gök kültüründe hükümdar göğün oğludur (Rasonyi, 1971: 303).

İslamiyet ile Eski Türk inançları arasındaki bir diğer benzerlikte, İslamiyet'teki Cihat anlayışı ve Türklerdeki Cihan Hakimiyeti anlayışıdır. Gök Tanrı inancından İslamiyet inancına geçen Türkler, İslamiyet'in Cihat anlayışını yerine getirerek sevap ve fazilete kavuşarak ödülünü elde etmeye çalışıyorlardı. İslamiyet'te yer alan cennet cehennem inançları ile; Gök Tanrı inancında yer alan ruhun bekası Türkleri cezbediyordu. Eski Türklerdeki kamların yerini, İslamiyet'te eren, evliya inancı almaya başlamış, Alp sıfatı yerini Alperen sıfatına bırakmıştır. Bu kadar çok ortak noktası olduğu için Türklerin İslamiyet'i kabulü kolay olmuştur. Belirli zamanlarda karşılaştıkları Buda, Mani, Zerdüşt, Musevi ve Hristiyanlık dinlerini kendilerine aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmekte zorlanmışlardır (Turan, 2003: 167).

İslamiyet sonrası dönemin başlangıcında ise Gök Tanrı yerini Allah, ilah kelimelerine bırakmıştır (Bilgin, 2005: 190).

3. Gök Tanrı ve Mekân İlişkisi

Her kültürde Tanrı kavramının adı ya da zihinlerdeki görünümü, zaman ve mekâna göre değişkenlik gösterse de bu kavramın arkasındaki "kutsal, hükmedici ve her şeyin yaratıcısı olan Tanrı" fikri ve anlamı değişmemektedir. Sanatçılar, bu değişmez temel anlayışı, düşüncenin maddeye dönüşümü olarak, eserlerinde bir devinim halinde yansıtmayı sürdürmüşlerdir. Böylelikle, kültürel ve tarihsel bağlamlara göre farklılaşan Tanrı kavramları, evrensel ve değişmez Tanrı anlayışının somut ifadeleri olarak sanatsal üretimlere konu olmuştur. Tanrı fikrinin farklı kültürlerdeki yansımaları, zamana ve mekâna bağlı olarak çeşitlenmiş olsa da özündeki "kutsallık, yaratıcılık ve mutlak hâkimiyet" anlayışı sabit kalmıştır. Bu evrensel anlam, sanatçılar tarafından eserlerinde devamlı olarak yeniden üretilmiş ve görünür kılınmıştır (Aslan ve Duran, 2020:1396).

Arkaik inanç sistemlerinde tüm büyük tanrılar gök ile ilişkilendirilir. Kadim uygarlıklarda dini yapıların göğe yükselme eğilimi inandıkları güç ile irtibat kurabilme arzusu kaynaklıdır. Mezopotamya tapınak, gözlemevi ve zigguratlarının kentlerin merkezinde ve en yüksek yapılar olması, Mısır Uygarlığı'nda firavunlar için inşa edilen piramitlerin aslında Güneş Tanrısı Ra'yı selamlamak için yapılması bu duruma yönelik en önemli kanıtlardır (Yılmaz, 2017: 72).

Sanat tarihi içerisindeki Gök Tanrı tasvirleri daha çok simgeseldir. En güzel örneği olarak karşımıza, Orta Asya'da "ak öy" ya da "boz öy" olarak adlandırılan, yurt olarak ifade edilen çadırlardır. Bir mikrokosmos sayılan meskenin, özellikle çadırların üst bölümü yani kubbe biçimli olanların (uçların çevliye birleştiği bölüm), göğü dolayısıyla da Gök Tanrıyı temsil etmektedir. Çadırın mimaride temel ve etken basamak olması da bundan kaynaklanmaktadır (Çoruhlu, 2002: 21-22).

Türk sanatında sıklıkla karşılaşılan Tanrı damgası, Tanrı'ya ulaşmayı simgelemektedir. Bu sembol, Anadolu ve Anadolu dışındaki mimari ile el sanatlarında çeşitli biçimlerde yer almaktadır. Tanrı damgalarının özü, bir merkezden dört yöne dağılma prensibine dayanmaktadır. Merkezde yer alan nokta, teklik ve öz ile Tanrı'yı temsil ederken, merkezdeki noktadan çevreye uzanan çizgiler (kudret), Tanrı'nın yarattıklarına yönelik yönetici ve düzenleyici vasıflarını sembolize etmektedir. Şeritlerin dört yöne doğru ilerlemesi ise, yaratıcı Tanrı'nın her yönde var olduğu fikrini desteklemektedir. Böylece, Tanrı damgası Türk sanatındaki motiflerde ve yapılarda, Tanrı'nın tekliği, kudreti ve her yerde hazır bulunuşu gibi temel inançları somutlaştırmaktadır. Bu sembolik anlam, Türklerin kozmolojik dünya görüşünün ve Tanrı algısının sanatsal ifadelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Aslan ve Duran, 2020:1381).

Kağanın ikametgâhı yani çadırı aynı zamanda Gök Tanrı'yı yansıttığı için merkezi eksendedir. Gerek plan şeması gerekse süsleme unsurları olarak Gök Tanrının kutsiyetini taşır. Bir anlamda bu yapılar aynı zamanda prestij yapılarıdır. Kağanın yaptırmış olduğu dini yapılar ve sivil yapılar Tanrı'nın

temsili olarak kabul edildiği için iktidar ve mekân bağlamında oldukça önemlidir.

Gök Tanrı'sına tahsis edilen saray tapınaklarının çoğu dairesel bir havuz içerisinde bulunmaktadır.

Türklerin ilk vatanı olarak kabul edilen İç Asya'da göğün temsili otağın kubbesiydi. Bu kubbe eğin adıyla bilinmekteydi. Hemen altında merkezde ise ocak bulunurdu. Burada göğe kurbanlar sunulurdu (Esin, 1983: 35).

Orta Asya'dan itibaren Anadolu'ya kadar uzanan tarihsel süreç içerisinde; çadırdan gelen kubbe hem mimari örtü sistemi olarak hem de dinsel bir imge olarak görülmüştür. İslamiyet'ten önce Gök Tanrı'yı simgeleyen kubbe, İslamiyet'ten sonra ise yine evreni ve Tanrı'yı simgelemeye devam etmiştir.

Bir takım Altay halk inanışlarına göre, gök bir çadır şeklindedir. Yakutlarda ise, göğü üst üste gerili birçok deri tabakasından oluştuğunu düşünürler. Onlara göre yıldızlar, bu tabakalardan gök ışığını sızdıran deliklerdir. Şimal yarım küresinde yaşayan halklar, göğün bir merkez etrafında döndüğünü düşünerek bu noktaya yer göbeğine karşılık olmak üzere gök göbeği olarak adlandırmışlardır (Radloff, 2008: 155).

146

Görsel 2. İç Asya'da Çeşitli Türk Toplulukları Tarafından Kullanılan Çadır Tipleri (Diyarbakirli, 1972: 147).

Çin inanışlarına göre gök bir kubbe, yeryüzü ise denizler içinde yüzen dört veya sekiz köşeli bir düzlüktü. Dört yön ve merkezde yer alan dağlar Gök Kubbeyi taşımaktaydı. Gök Kubbe, Gök Tanrının sarayı olarak kabul edilen Kutup Yıldızı merkezde, dördü dört yönde ve diğer dördü ara yönlerde olmak üzere dokuz saraya bölünmüş sayılmaktaydı. VII. Yüzyılda Çin'de gökyüzü üç katlı bir yapı olarak tasvir edilmekteydi (Esin, 2001: 39).

Üç katmanlı evren tasarımıında “Tengri, Gök, Gökyüzü, mavi Gök, yukarı Dünya” vb. şekillerde adlandırılan ve “yaratıcı, koruyucu ruhların ve tanrıların bulunduğu gökyüzü” olarak algılanan en üstteki katman, aynı zamanda onu tasarlayan insan için, gerekli ideal donanımların edinilebileceği yeryüzü ve yer altı olarak tanımlanır. Çeşitli sayılarla ifade edilen katlarındaki kutsallarla birlikte, ay, güneş ve yıldızlar, “Gök Dünya'yı oluşturan ve her biri kendine has görev üstlenen unsurlardır (Arslan, 2005: 3).

Gök yerin üzerinde yer alan bir kubbe olarak tasvir ediliyordu ve yirmi sekiz dilime ayrılıyordu. Her dilim bir yıldız grubuna karşılık gelip, Gök Kubbenin tam tepesinde Gök Tanrının makamı olarak kabul edilen Kutup Yıldızı yer alıyordu. Tam altı ise yerin merkezi olarak kabul edilip, imparatorun köşkü veya sarayı bulunuyordu. Gök Tanrısının merkezi tahtı olan Kutup Yıldızı, ona benzetilen imparator sarayının hemen doğusu ve batısında yer alan güneş, dağlar ve ayın makamlarıydı. Güneş ve ayın ortasında yer alan kişi, parlaklığın en üst makamında yer aldığı için Kün Ay işareti sahtir (Esin, 2004: 63).

Chou döneminde, hükümdar şehri dünyanın merkezi olarak kabul edilir ve yeryüzü planına göre inşa edilirdi. İmparatorun, dört atın çektiği iki tekerlekli kağı olan savaş arabası da kâinatın simgelerinden sayılırdı. Arabanın dört köşeli şekli yeryüzünün dört köşeli olarak kabul edilen planına benzetilirdi. Tepedeki kubbe biçimindeki yirmi sekiz dilimli şemsiye veya çadır da yirmi sekiz burçlu Gök Kubbenin simgesidir (Esin, 2004: 63).

Türk kozmolojik anlayışının önemli bir yansıması, Gök Kubbenin dört köşeli geniş bir kara parçası üzerini örtmesi ve Gök Tanrısının ikametgâhı olarak kabul edilen Kutup Yıldızının eksenini etrafındaki günlük ve aylık devirleridir. Bu kozmik düzen, yersel ve göksel düzeni bütünleştiren ve evreni çember içine çizili bir kare olarak tasvir eden bir yaklaşıma sahiptir. Bu kozmik kavramlar, kriptografik bir ifade niteliğindedir. Erken Türk dönemlerine ait silindirik kubbeli kuzey İç Asya çadırlarındaki kozmik simgeciğin, muhtemelen Çin'deki Chou döneminde de mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Kuzey İç Asya'daki evlerin, üçgen alınlıklı çatılılarıyla Çin evlerinden farklılaşması ve ortalarında bir ocak, tepelerinde ise duman çıkışı için bir deliğin bulunduğu silindirik kubbeli çadır benzeri kulübelere şeklinde tasarlanması, Türklerin kozmolojik dünya görüşünü yansıtan mimari özellikler olarak değerlendirilebilir. Türk yapılarındaki bu tasarımlar, Gök Tanrı inancı ve kozmolojik anlayışın somut yansımalarıdır. Çadırın merkezindeki ocağın yeryüzünü, kubbeli üst kısmının ise gökyüzünü

simgelemesi, Türk yapılarının evrenin mikro kozmosu olarak tasarlandığını göstermektedir. Böylece, Türk mimarisindeki çeşitli öğeler, Türk kültürünün kozmolojik düşüncesini yansıtan birer aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. (Esin, 2006: 119).

Chou kozmografisi başlangıçta evreni silindirik şekilde ve kubbeli İç Asya göçebe çadırı gibi kabul etmiş görünüyor. Chou dönemi sonuna doğru, gök bir kubbe şeklinde ve yeryüzü bir su altı uçurumu (ufkun altındaki alan) üzerinde yüzen kare biçiminde düz, geniş bir alan olarak düşünülüyordu. Dokuz parçadan (bölüm ya da kattan) oluşan gök sarayı sütunlara benzetilen ve yerin merkezinde dört ana yönde uzanan dağlarla destekleniyordu. Sütunlardan birisi çökmüş ve ekliptik düzlemde bir eğilmeye neden olmuştu. Muhtemelen, altın dağ Sumeru'yu yer ve gök arasında eksen kabul eden Hint efsanesiyle bağlantılı Hint etkilerinden kaynaklanan ve Batıyı gösteren bir nokta olarak, gök sarayının girişi Batı Dağı'nda bulunuyordu. Türklerle ilgili olarak ise, Gök Türk Kağanlığının Kuzeyli sakinleri, evreni silindirik biçimli ve kubbeli bir çadır olarak hayal etmeye devam etmişlerdir (Esin, 2003: 114).

W. Eberhard, dört ana yöne göre konumlandırılmış ve kapısı doğuya, gün doğumuna açılan yuvarlak Hiung-nu ve Türk çadırının, Gök Kubbeyle örtülü (Türk çadırının mavi rengi bu simgecilikle ya da bu isimle Gök Türk bağlantılı olabilir) bir dünya imgesi olarak simgesel bir özellik taşıdığına en azından Han döneminden bu tarafa bilindiğini kaydediyor. Her halükârda yuvarlak çadırın, Kuzeyli çoban halklar tarafından yapılan yuvarlak sunaklar gibi, göğe ve gök cisimlerine tapınmayla bağlantısı vardır (Esin, 2006: 127).

Kutup Yıldızına yakın olarak düşünülen bu nokta, Gök Kubbenin tespit edildiği bir yermiş gibi tasarlanmış ve bunun için şimalde (kuzeyde) yaşayan halklar Kutup Yıldızına "çivi, gök çivisi, çivi yıldız" gibi adlar vermişlerdir. Göğün kendi mihveri etrafındaki bu garip dönüşü, onun daha sağlam bir desteğe dayanmış olacağı tasavvurunu doğurmuştur. Bu sebepten bazı halklar, göğün büyük bir sütun veya mihverin ucunda döndüğüne inanmaktadır. Nitekim Kırgız, Başkirt ve Batı Sibirya Türk halklarının kutup yıldızını "Demirkazık", Moğol ve Tunguzların ise "Altındirek" diye adlandırmaları bundandır (Radloff, 2008: 155).

Türk inanışlarında Gök Kubbenin yerini, Gök Tanrısının meskeni olan Türkçe Altun Kazguk ya da Temur Kazguk (Altın Kazık veya Demir Kazık) olarak adlandırılan Kutup Yıldızı almıştır. Büyük Ayı takımyıldızının da Gök Tanrıya benzeyen tanrılardan oluştuğu düşünülmüştür (Esin, 2003: 115).

Eliade, Şamanizm adlı eserinde, Tatarların diğer kavimler gibi Gök Kubbeyi çadır gibi tasarladıklarından bahseder. Tatarların samanyolunu çadırın dikiş yeri, yıldızların da ışık gelsin diye açılan delikler olduğunu ifade eder. Yakutlar yıldızların; göğün eşitli katlarının (genellikle 5, 7, 9 veya 12 kat) havalandırılması için açılan delikler ve dünyanın pencereleri olduğuna inanırlar. Göğün tam ortasında büyük bir çadır, ortasında Kutup Yıldızı gibi parlayan orta direk durur. Bu konudaki görüşlerden; Türklerin yaşam

alanları olan çadırlarda da evren tasvirini işlemişlerdir (Alıntılanan: Paklacı, 2020: 38).

Doğu mimarisi, kubbenin gelişimine temel teşkil etmiştir. Türk çadırı, stupa ve âteşkedeler gibi yapılardan yola çıkan mimarlar, bu düzeni geliştirerek Osmanlı cami mimarisine uzanan bir çizgi takip etmişlerdir. Arapların "Türk Kubbesi" olarak isimlendirdiği topak ev veya yurtlar, kubbe biçimindedir. Pek çok araştırmacı, kâgir mimarinin çadır kaynaklı olduğunu ileri sürmektedir. Orta ve Ön Asya'dan dünyaya yayılan kubbe mimarisinin kaynağının, Mezopotamya'nın kubbeli evleri ile İran ve Anadolu'nun kümbetleri olduğu değerlendirilmektedir. Bu yapıların Türk çadırından başka bir şey olmadığı belirtilmektedir. Türk çadırı ile kubbe arasındaki benzerlik, gökyüzü, hükümrânlık ve kozmik sembollerle ilişkilendirilmektedir. Stupa adı verilen yapı tipi de Türk çadırından kubbeye geçişte aracılık yapmıştır. Bu etki, ilk türbelerde açık biçimde gözlemlenmektedir. Kâinatı temsil eden stupa yapıları, içlerindeki oyuklarda kutsal kalıntıların saklandığı yarım küre şeklindeki masif Budist anıtlarıdır. Doğu mimarisindeki Türk çadırı, stupa ve ateşkedeler gibi yapıların, kubbenin gelişimine önemli katkıları olmuştur. Bu etkiler, Osmanlı cami mimarisine kadar uzanan bir süreçte varlığını sürdürmüştür (Mülayim, 2002: 302).

Türk mimarisinde, çadır, kurgan, türbe-kümbet, minare gibi yapıların plan ve form özelliklerinde, daire biçiminin oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu yapı türleri ve elemanlarının, genellikle yükseklik ve gökyüzüne yakınlık özellikleri dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, dairesel planın yükseltilerek uygulanması, Türklerin kutsala yaklaşma arzusundan kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde, Hint ve Tibet tapınağı olan stupalar da dairesel planlı ve yüksek boyutlu olarak inşa edilmektedir. Daire biçimli plan, ayrıca Orta Asya'daki "Yurt" veya "Topak Ev" adı verilen Türk çadırlarında da karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, daire planı ve kubbe biçimiyle göçer kültüründe önemli bir yeri olan Türk Çadırı, Türklerin gökyüzüyle kurduğu kutsal bağlantının barınaklarına yansımaları olarak değerlendirilebilir. Türk mimarisindeki bu yapısal özellikler, Türklerin kozmolojik anlayışını ve gök Tanrı inancını yansıtmaktadır. Dairesel plan ve kubbe formları, Türklerin evren tasarımlarında gökyüzüyle kurdukları ilişkiyi somutlaştırmaktadır. Dolayısıyla, Türk mimarisindeki daire ve kubbe biçimlerinin, Türk kültürünün kozmolojik temelleriyle doğrudan bağlantılı olduğu söylenebilir. (Aslan, 2021: 1211).

İslam öncesi Türklerde, merkezi mekân kavramı çok geniş bir şekilde kullanılmıştır. Çadırlardan askeri şehirlere, tapınaklardan saraylara kadar birçok yapıda merkezi alan kavramına rastlanmaktadır. Merkezi mekân genellikle göğü, Tanrıyı, cenneti ve evreni temsil eden unsurlarla süslenmiştir. Kubbe, eyvan, avlu ve su elementi gibi unsurlar, merkezi mekânın temel bileşenlerini oluşturmuştur. Hükümdarların saraylarında yer alan havuzlar ise "Axis mundi" (yerin ekseni) kavramının bir parçası olarak

düşünölmüş ve hükümdarın dünya hakimiyetini temsil etmiştir. Hükümdarlar, Tanrının temsilcisi olarak görüldüğü için sarayları diğere yapılar arasında ayrı bir konuma sahiptir. Tanrıçılık inancında ibadetler suyun etrafında yapıldığından, saray mimarisinde su ögesi de sıkça kullanılmıştır. Maniheizm'de ise su ibadetin merkezine alınmıştır (Ak ve Karamağaralı, 2022: 64).

İslamiyet'i kabul eden Türk devletlerinden Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu devletleri mimari eserlerinde kubbeyi kullanmaya devam etmişlerdir. Talhatan Baba Camisi ve Kışlak Hazara Degaron Camisi gibi iki yapı örneği Osmanlı'da zirveye ulaşacak olan merkezi kubbeli yapıların öncü örnekleridir.

Selçuklular kubbeli ve eyvanlı harim şemasını Anadolu'ya da getirmişler ve yaygın olarak kullanmışlardır. Anadolu'da bilinen en eski örneği 12. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu plan şemasının en tipik örneği Kayseri Ulu Camisi'dir. Burada, orta sahında, mihrap önünde bir kubbe yer almaktadır (Karamağaralı, 2002: 85). Kapalı avlulu medreselerde de bu merkezi kubbe vurgusu hakimdir. Konya Karatay Medresesi ve İnce Minareli medrese örnekleri bu tipte yapılmış örneklerdir. Özellikle kubbe içi yıldız kompozisyonlarıyla süslenmiş olan Karatay Medresesi göksel vurguyu destekler niteliktedir.

Kubbe, Selçuklu sonrası II. Beylikler Dönemi'nde de özellikle camilerde önemli bir mimari unsur haline gelmiştir. Osmanlı Dönemi'ndeki merkezi plan tipinin ilk emareleri bu dönemde Selçuk İsa Bey Camisi, Manisa Ulu Camisi gibi yapılarda görölmektedir.

Osmanlı mimarisinde kubbe, Anadolu Selçuklu ve Beylikler devrine göre daha belirgin bir egemenlik kurmuştur. Türk mimarları yapılarda kubbeyi, bir Gök Kubbe gibi düşünerek uygulamışlardır.

Anıtsal cami mekânının geleneksel Türk evi ile benzerlikleri, altyapının yeryüzü kimliğini desteklemektedir. Bol ışıklı mekânlarda, alttaki pencere dizisinin gün ışığını sağlaması, üst pencerelerin ise renkli camları ile gökyüzü bölgesine hazırlık başlatmaları, dış mekânla ilişki sağlayan alt pencere konumları, pencere önü sekileri gibi ortak düzenlemeler Gök Kubbe kavramını destekler (Ögel, 2014: 512).

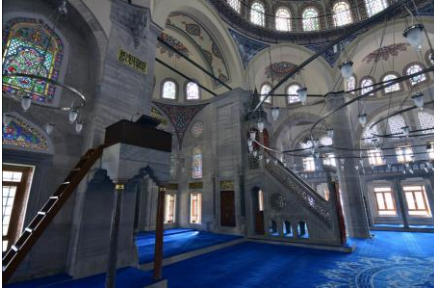

URL-1. Malatya Ulu Camisi Mihrap Önü Kubbesi

Türk cami mimarisindeki Gök Kubbe formunun, Türk cihan hâkimiyeti idealini sembolik bir biçimde yansıttığı ileri sürülebilir. Zira caminin en önemli bölümü olan mihrap önündeki alan, diğer birimlerden farklı bir üst örtü sistemine sahiptir. Malatya Ulu Camisi'nde, yüksek tromplarla ve kasnakla yükseltelen kubbenin böyle bir süslemeye sahip olması tesadüfi değildir. Ayrıca Asya renk sembolizminde mavi rengin göğün sembolü olması, bu Gök Kubbelerdeki sembolizmi güçlendirmektedir. Kubbe içerisindeki çarkifelek motifleri ise yalnızca bir bezeme unsuru değil, aynı zamanda simgesel anlamı bulunan önemli bir semboldür. Çarkifelek, bir merkez etrafında döngüsel biçimde uzanan kıvrımlı kollarıyla, genellikle tanrısal merkezi temsil etmektedir. Türk cami mimarisindeki Gök Kubbe formu, Türklerin kozmolojik dünya görüşünü yansıttığı gibi, cihan hâkimiyeti ideallerinin de simgesel bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Kubbenin yüksekliği, merkeziliği ve kubbe içi süslemeleri, bu ideolojik vurguyu mimari dilde somutlaştırmaktadır (Altın, 2021: 71-72). Kubbe gerek bezemesi gerekse örtü sistemiyle Türk mimari süsleme sanatında oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Özellikle Mimar Sinan dönemi Osmanlı mimarisinde, göksel yansımalar eksedra (çeyrek kubbeler/tromplar) üzerindeki pencereler aracılığıyla kendini göstermektedir. Bu eksedra üzerindeki pencereler hem mekânın aydınlatılmasını kolaylaştırmış hem de harim bölümüne yansıyan ışıkları ile kadim inançlardaki yıldızların yansımaları şeklinde algılanmıştır. Pencere üzerindeki renkli vitraylar ise, kozmolojik bir atmosfer yaratarak mekâna mistik bir hava katmaktadır. Selçuklu döneminden itibaren sıklıkla kullanılan çini süslemeler de gök ve göksel cisimlerden esinlenilerek tasarlanmış ve mekânlarda kozmik düşünceyi yaşatmıştır. Bu çini süslemeler, Osmanlı mimarisinin önemli bir unsurunu oluşturmuş ve yapılarda göksel referansları görselleştirmiştir. Osmanlı mimarisinin özellikle Mimar Sinan dönemi örneklerinde, göksel öğelerin ve kozmolojik simgelerin mimari formlara, aydınlatma sistemlerine ve süsleme programlarına yansıdığı görülmektedir. Bu durum, Türk-İslam mimarisinin

göksel/kozmozolojik dünya görüşünü yansıtan önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebilir (Paklacı, 2020: 39).

URL-2. Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa Camisi

URL-3. Edirnekapı Mihrimah Sultan Camisi

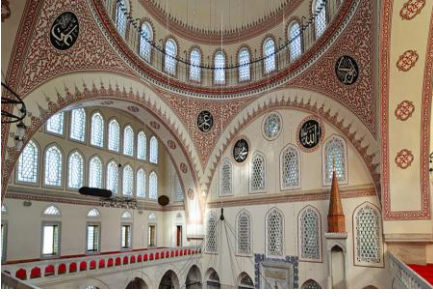
Edirnekapı Mihrimah Sultan Camisi, iç mekândaki olağanüstü görsel zarafeti ile Osmanlı mimarlık geleneğinde özel bir yere sahiptir. Kadirga Sokullu Camii ile birlikte, Selimiye Camisi'ne giden hazırlık aşamalarını temsil etmektedir. Selimiye Camisi ise, "gökyüzünün yeryüzüne inişi" olarak tanımlanabilecek kadar görkemli bir kubbeye sahiptir. Kubbe geometrisinin düşündürdüğü göksel sonsuzluğun ve geometrik heybetin, insan eliyle aşağıya çekilmesi olarak yorumlanabilir. Selimiye'nin, Ayasofya'nın elips çap boyutlarından biraz daha büyük bir kubbe çapına ve yarıçapına sahip olmasına rağmen, kubbenin üç boyutlu eğrisellik özelliği öylesine kullanılmıştır ki, adeta sonsuzluk duygusunun odağı haline gelmiştir. Selimiye ve Süleymaniye camileri ile Azapkapı Sokullu, Kılıç Ali Paşa ve Şemsi Ahmet Paşa camileri, Osmanlı mimarlık geleneğinde ihtişamlı bir yapı zincirini temsil etmektedir. Buna karşın, daha sonra inşa edilen Sultanahmet ve Nurosmeniye camileri, Sinan dehasının izlerini sınırlı ölçülerde yansıtmaktadır. Osmanlı'nın hızlı inşa sürecine geçişiyle birlikte, ibadet yapılarında da teknolojik bir durağanlık yaşanmış ve kubbe yapılarında farklı, daha sıradanlaşan anlayışlar ortaya çıkmıştır. (Karaesmen, 2012: 396).

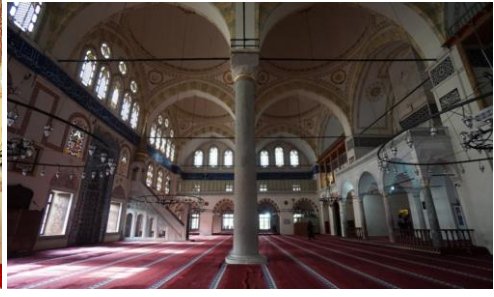
URL-4. Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi

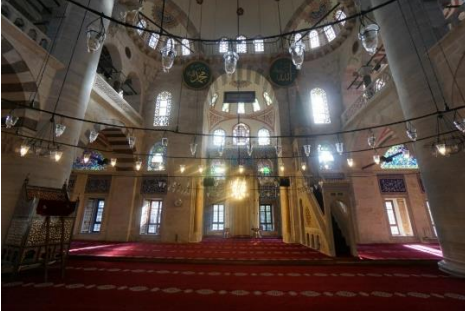
URL-5. Kara Ahmet Paşa Camisi

URL-6. Zal Mahmut Paşa Camisi

URL-7. Piyale Paşa Camisi

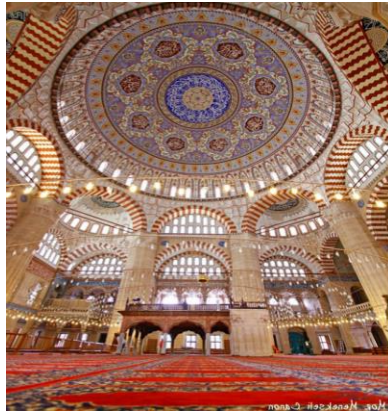
URL-8. Kılıç Ali Paşa Camisi

URL-9. Süleymaniye Camisi

URL-10. Şehzade Camisi

URL-11. Edirne Selimiye Camisi

Mekânın tamamında dairenin birleştirici katkısı hissedilir. Gök Kubbenin daire; pandantiflerde, çini ya da kalem işi süslemeli daire madalyonlarda, mihrabın iki yanında yer alan yazı istifi çini dairelerde, yuvarlak pencerelerde tekrar eder. Mimar Sinan'ın İstanbul camilerinde pandantif daireleri ve yuvarlak pencere sıklıkla uygulanmıştır. Rüstem Paşa, Şehzade, Kara Ahmet Paşa, Üsküdar ve Edirnekapı Mihrimah Sultan, Süleymaniye, Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa, Zal Mahmut Paşa, Piyale Paşa, Kılıç Ali Paşa Camilerinde bu uygulamaları görebiliriz. Azapkapı Camisi'nde taş pano üzerinde dairelerin sıralanması, Piyale Paşa Camisi'nde üçlü pencere grupları şeklinde özgün düzenlemeler yer alır (Ögel, 2014: 509).

Türk Sanatında mimari yapı ve kozmoloji birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Mimaride yapı, evrenin yansıması ve kutsallığı barındıran bir öge olmuştur.

Sonuç

Başta Gök Tanrı inancı olmak üzere Türklerin inanç sistemleri, millet kavramının oluşmasında oldukça önemli bir yer edinmiştir. Göçebe hayat tarzıyla paralel olarak gelişen inanç sistemi, doğayla iç içe yaşamının getirdiği adetler bu inanç sistemi ile örtüşmüştür.

Gök Kubbe, insanın gökyüzüne, Gök Tanrıya ve evrene olan saygısını sembolize eder. Mitolojide, sanatta ve mimaride evrende varoluşun ve kültürlerarası bağın güçlü bir halkasıdır.

Türk inanç sisteminde Gök Kubbe merkezi bir rol oynar, Gök Kubbe evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisi olarak kabul edilir, doğanın dengesini sağlayan ve yaşamı destekleyen bir güçtür.

Gök Kubbe, Türk mitolojisinde ve geleneksel inançlarda evrenin ve yaşamın kaynağı olarak görülür. Bu inanç, Türklerin gökyüzüne ve doğaüstü güçlere verdikleri önemi vurgular. Gök Kubbe, genellikle tek tanrı veya en yüce tanrı olarak kabul edilir ve doğanın yaratıcısı, düzenleyicisi ve koruyucusu olarak görülür. Aynı zamanda Türk toplumlarında ahlaki değerlerin de temelini oluşturur. İyi, doğru, dürüstlük ve adalet gibi değerler Gök Kubbe ile bağdaştırılır. Yine Gök Kubbe Türk toplumlarını bir araya getiren ortak bir kültürel ve dini bağ oluşturur. Bu inanç sistemi tüm Türk toplumlarını kimlik ve değerler sistemi olarak birleşmesini sağlar.

Gök Tanrının yaratıcı gücü Türk topluluklarında birlik beraberlik duygusunu daha da güçlendirmiştir. Gök Tanrının gökyüzünün merkezinde tasavvur edilmesi, Türklerin dini ritüellerinde yer bulmuştur.

Gök Tanrı inancı başta çadır olmak üzere, dini ve profan (din dışı) mimari de Gök Kubbe olarak yansımıştır. Gök Kubbe evrenin merkezi ve Tanrının evi olarak kabul edilir. Evrenin yaratılışında Tanrı ve insan arasında sembolik bir bağ kurarak, Tanrıya ulaşma ritüellerinde önemli bir rol oynamaktadır.

Sonuç olarak, Gök Tanrı inancının merkezinde yer aldığı Türk inanç sisteminde Gök Kubbe önemli bir sembol olarak kabul edilmiştir. Bu inanç sistemi, milletin oluşmasında, kültürün şekillenmesinde ve insanın evrenle olan ilişkisinde önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda mimari, sanat ve diğer kültürel ifadelerde de etkili olmuş ve günümüzde bile varlığını sürdürmektedir. Türkler tüm İslam âlemini kendi Gök Kubbeleri altında bir araya getirmeyi hedeflemişlerdir. İnanç sisteminde görülen bağımlık mimariye ve süslemeye de yansımış ve yıldızlar, gezegenler ve ay gibi kozmolojik unsurlar, yapıların kubbe, iç mekân ve dış tezyinatta sıklıkla kullanılmıştır. Gök Kubbe Türk mimarisine, Türk kültür ve tarihine karakteristik bir özellik kazandırır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Ak, M, Karamağaralı N. (2022). A symbol of central space in pre-Anatolian Turkish religious architecture: Water element. *Journal of Science*. 10 (1), s. 55-67
- Altın, A. (2021). Türk-İslam kubbelerinde çarkifelek formları. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 30, s. 29-80.
- Arpacı, Y. G. (2012). *Gök Tanrı inancının bilinmeyenleri*. İstanbul: Çatı Kitapları.
- Arslan, M. (2005), Türk destanlarında evren tasarımı. *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*, 65-74, İzmir.
- Aslan, Y, Duran, R. (2020). Türk sanatında Tengri-Tanrı damgası. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, 1378-1398.
- Aslan, Y. (2021). Daire simgesi ve kutsal bağlantıları üzerine: manevi temelde aşkın bir üretim. *Sanat Tarihi Dergisi*, 30 (2), 1191-1219.
- Aydın, M. (1997). Türklerin dini tarihi üzerinde bir değerlendirme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, 3-12.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi (ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi)*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Bilgin, A. (2005). Gök tanrısı terimi üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 189-197.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Dilek, İ. (2021). *Türk mitoloji sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Diyarbakirli, N. (1972). *Hun sanatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Duran, R. (ed.). (2012). *Mitoloji ve din*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Esin, E. (1983). Türklerde gök tapınağına dair. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 12, 35-60.
- Esin, E. (2003). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Esin, E. (2003). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk sanatında ikonografik figürler*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Esin, E. (2006). *Türklerde maddi kültürün oluşumu*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Gömeç, Y. S (2019). Eski Türk dininin temel özellikleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel Sayısı*, 4, 84-123.
- Güngör, E. (1996). *Tarihte Türkler*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Güngör, H. (2002). Eski Türklerde din ve düşünce. *Türkler Ansiklopedisi*, 3, 261-282, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Güngör, H. (1993). *Türk kültürü*. Ankara: Kesit Yayınları, 362, 357-368.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1983). *Tarihte ve bugün Şamanizm materyaller ve araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Türk Kültürü Yayınları.
- Karaesmen, E. (2012). Üç boyutlu eğrisel formların sembolik ve yapısal anlamı. *I. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler*, 2013, 391-400.
- Karamağaralı, H. (2002). *Türk cami mimarisinde mekân gelişmesi ve Ayasofya Meselesi*. Ankara: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları.

- Mülayim, S. (2002). Kubbe. *İslam Ansiklopedisi*, C. 26, 300-303. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, S. (2014). Osmanlı toplumunda tasavvuf ve sufiler, *Osmanlı Camii ve Birlik Kavramı*, 509-513, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öztürk, M. (2013). İslamiyet'ten önce Türklerin din anlayışı ve Gök Tanrı dini. *History Studies*, 5, (2), 327-346.
- Paklacı, B. (2020). Kozmolojik tasavvurun sanata yansımaları olarak Türk mimarisinde baldaken kullanımı ve kubbe gelişimi. *Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi*, 1, 37-52.
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve şamanlık*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Rasyonu, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tansü, Y. E.- Öztürk, N. (2020). *Tarih toplum ve inanç: Eski Türklerde Gök Tanrı inancının devlet yönetimine etkisi*. Ankara: İksad Yayınevi.
- Tarhan, M. T. (2013). *Ön Asya dünyasında ilk Türkler: Kimmerler ve İskitler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Turan, Ş. (1990). *Türk kültür tarihi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Uraz, M. (1992). *Türk mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınevi.
- Yazar, T. (2002). Türk mimarisinde 'kozmetik eksen' tasarımları. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 8-10 Mayıs 2002*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Yılmaz, M. (2017). İnanç, mimarlık ve algı üzerine mülâhazalar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 67-92.

Elektronik Kaynaklar

- URL- 1: http://idesanat.com/g_icerik.php?id=68&l= (Erişim: 19.02.2024)
- URL -2: <https://www.flickr.com/photos/efkansinan/48960783963> (Erişim: 13.01.2024)
- URL -3: <https://www.flickr.com/photos/sinandogan/8155203005> (Erişim: 15.01.2024)
- URL -4: <https://www.flickr.com/photos/sinandogan/5723944388> (Erişim: 18.02.2024)
- URL -5: <https://kulturelmiras.ibb.istanbul/kara-ahmet-pasa-camii/> (Erişim: 17.02.2024)
- URL -6: <https://www.flickr.com/photos/sinandogan/37368895466/> (Erişim: 13.01.2024)
- URL -7: <https://kulturelmiras.ibb.istanbul/piyale-pasa-kulliyesi/> (Erişim: 16.01.2024)
- URL -8: <https://kulturelmiras.ibb.istanbul/kilic-ali-pasa-kulliyesi/> (Erişim: 11.02.2024)
- URL -9: <https://istanbultarihi.ist/312-suleymaniyeh-camii-ve-kulliyesi> (Erişim: 16.01.2024)
- URL -10: https://galeri.netfotograf.com/photo.asp?foto_id=634665 (Erişim: 13.01.2024)
- URL -11: <https://www.flickr.com/photos/busraonal/4991441646> (Erişim: 14.02.2024)

Extended Summary

This research aims to examine in detail the impact of the belief and symbolism of the Sky Dome on historical, religious and cultural life in Turkish culture. The focus of this study is to reveal the effects of the belief in Sky God in Turkish architecture and to understand the reflections of this belief on architecture. Furthermore, an analysis of the relationship between the development of the dome in Turkish architecture and the understanding of the cosmic universe is presented.

Previous studies have generally focused on the historical and religious dimensions of the belief in the Sky Dome. However, in this article, not only the historical and religious dimensions of the subject, but also the impact it has had on a wide range of aspects of Turkish society, from daily life to art, are discussed. In this way, it is aimed to emphasize the importance of the subject and to contribute to the protection of the cultural heritage that should be passed on to future generations.

It is known that the belief in Sky God was adopted in the geography where Turks lived because it symbolized the importance of the sky and the power of nature. In this context, the research aims to reveal the deep impact of this belief on Turkish society.

For data collection and analysis, information from various sources was compiled and analyzed. In addition to the architectural artifacts in Turkish history, other cultural and religious artifacts belonging to the periods thought to bear the effects of the belief in Sky God were also included in the research process.

In the analysis part, the data obtained were evaluated with a comparative approach. Firstly, the similarities and differences of the buildings were determined based on their visual and physical characteristics, and hypotheses were formed on the association of this situation with the influence of the belief in Gök God.

In conclusion, the findings are analyzed in detail and new perspectives on the traces of the belief in Gök God in Turkish architecture are presented. In addition, potential areas where this study can be expanded and suggestions for future research are also evaluated in the text.

Among the main findings of the research are that the Sky Dome occupies a central position in Turkish mythology, traditional beliefs and religious rituals; that it forms the basis of moral values; and that it constitutes a common cultural and religious bond that unites Turkish communities. These findings are important in shaping the identities of communities and strengthening the sense of unity.

This study aims to provide a broader perspective on the role of the traditional belief in the Gök Kubbe in the social, cultural and religious life of Turkey and to contribute to its recording for future generations. This belief system supported a way of life and social order that respected nature and depended on natural phenomena. At the same time, the cult of ancestors has an important place in the social structure of the Turks and this has also influenced religious beliefs. With the adoption of Islam, the belief systems of the Turks were also transformed. With the adoption of Islam, the belief in Gök God was replaced by belief systems in accordance with Islam. The understanding of religion in different periods of Turkish society in the historical process has changed in accordance with geography and political views.

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

Etik Kurul Belgesi/Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir./Article does not require an Ethics Committee Approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the authors regarding the research, authorship or publication of this article.